

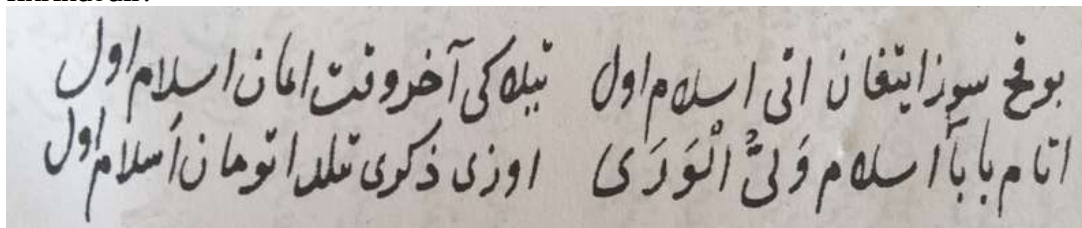
İSLAMIN “MUİNÜL-MÜRİD” ƏSƏRİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ DİNİ TERMİNLƏR

Orta əsrlərdə əlimizə gəlib çatan ilk türk yazılı abidələri İslamiyyət dönməsinə aid olduğu üçün, bəzən bu dövrü türk-islam ədəbiyyatı dövrü də adlandırırlar. Bu əsərlərdə əsasən islam dinini yeni qəbul etmiş və ya hələ qəbul etməmiş olan türklərə dinin qayda-qanunlarını, incəliklərini, Quran ayələrini anlatmaq üçün, dini və əxlaqi öyüd-nəsihətlər, Peyğəmbərin həyatı haqqında hədislər və s. bu kimi mövzulara yer verilmişdir. Ümumiyyətlə, islamıyyətin yayılmasının ilk dövrlərində kiçik topluluqlar halında müsəlman olan türklər islamıyyəti kütlələr halında IX əsrdən qəbul etməyə başlamışlar və elə bu dövrdən başlayaraq müxtəlif ərazilərdə türk-islam dövlətləri qurulmuşdur.

XI əsrdə türk-islam dövlətlərindən biri də paytaxtı Gürgənç / Ürgənç (indiki Köhnə Ürgənç şəhəri - Türkmənistanın Daşoğuz vilayəti) şəhəri olan Xarəzmşahlar dövləti (1097-1231) idi. Ümumiyyətlə, bir çox dövlətlər hökmranlıqlarının müəyyən dövrlərində Xarəzmi özlərinə tabe etmişlər. XI əsrin əvvəllərində Səlcuq İmperiyasının vassalı olan Xarəzm bölgəsinə türk valilərinin təyin edilməsi ilə bu ərazinin türkcələşməsi sürətlənmişdir. Xarəzmşahlar dövləti Orta Asiya və Şimali İranda ən güclü dövlət olmuş və Mavənnəhr, Xorasan, Mazandaran, Kərmən, İraq, Azərbaycan, Sicistan, Qəznə kimi ölkə və bölgələri də öz ərazisinə daxil etmişdir (5;3).

XI-XII əsrlərdə Xarəzm bölgəsində oturaq həyata keçən oğuz, qıpçaq, qanlıq tayfa dillərinin təsiri ilə Qaraxanlı türkcəsi əsasında yaranan yazı dilinə elmi ədəbiyyatda Xarəzm türkcəsi adı verilmişdir (15;133). Deməli, bölgədəki müxtəlif türk tayfa dilləri bu ərazidə meydana gələn dilə öz təsirini göstərmiş və bölgə xalqının etnik quruluşu kimi, yaranan dili də qarışıq bir şəkil almışdır. Bu baxımdan, elm və mədəniyyət ocağına çevrilmiş Xarəzm bölgəsində ərsəyə gəlmiş əsərlərin tədqiqi dil tariximizin öyrənilməsi üçün maraqlı və çox əhəmiyyətlidir. Belə əsərlərdən biri də hicri 713/ miladi 1313-cü ildə dini-təsəvvüfi mövzuda yazılmış “Muinül-mürid”dir ki, mənası “müridin köməkçisi” deməkdir. Sadə dildə yazılan əsərin məqsədi insanlara dini mövzuları asan, anlaşılqı yolla anlatmaqdır. Yeganə nüsxəsi Bursa yazma və basma əski əsərlər kitabxanasının Orxan Qazi kitablığında (№ 1605) saxlanılmaqdadır. Nüsxə on səkkiz risalədən ibarətdir və qeyd olunan əsər də 186-211 səhifələri arasında yer almaqdadır.

Əsərin müəllifinin adı haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar Əbulqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərkimə”sində “Muinül-mürid”in Şeyx Şərəf (Şərif) adlı bir Xarəzm alim və şeyxi tərəfindən yazıldığını qeyd etməsinə istinad edərək əsərin Şeyx Şərif tərəfindən yazıldığını söyləyirlər (20;316). Lakin abidənin sonunda müəllif adının İslam, atasının adının Baba İslam olduğunu yazdığı üçün bir çoxları “Muinül-mürid”in İslam adlı şəxs tərəfindən yazıldığı fikrindədir:

(16;187)

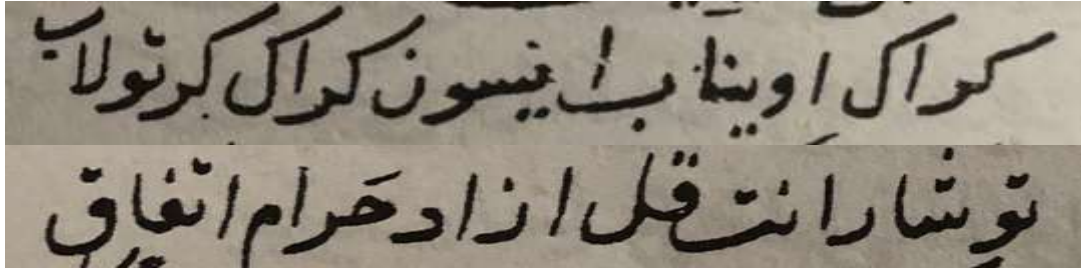
bu qaç söz ayıtqan atı islam ol
tileki axır vəqt iman islam ol
atam baba islam vəliyyül-vera
özi zikri tildə tümən islam ol

“Bu (bir) neçə sözü söyləyənin adı İslamdır.
(Onun) arzusu son nəfəsində islam imanındır.
Atam yaradılmışların vəlisi Baba İslamdır.
Özü, zikri dildə minlərcə islamdır.

Quruluşu dini dördlüklərdən (407 dördlük) ibarət olan “Muinül-mürid”in məqsədi islam dininin əsas, təməl qaydalarını, ibadətlərini türklərə öyrətmək, Quranı başa salmaq, cənnət və cəhənnəm, iman, zikr və başqa bu kimi dini mövzuları xalqın anlama biləcəyi sadə bir dillə ifadə etmək idi. Əlbəttə islam dininin özü ilə gətirdiyi ərəb və fars dini terminlərini türklərə izah etmək

üçün onların türkcə qarşılığına ehtiyac vardı. Tarixən bu ehtiyacı qarşılamaq üçün əsasən üç yoldan istifadə edilmişdi: 1.Qədim türkcədə tanrıçılıqla bağlı terminlərin islam dininə uyğunlaşdırılaraq istifadəsi (uçmaq = cənnət, tamuq / tamu = cəhənnəm); 2.Yeni sözlərin yaranması (yunuq “dəstəmaz”); 3.Leksemlərin semantikasının genişlənməsi (məsələn, *idi/izi* “sahib; Tanrı”). Daha sonralar bəzi sözlər yerlərini tamamilə ərəb və fars kəlmələrinə təhvil vermişlər. Beləliklə, “Muinül-mürid”də işlənmiş din ilə bağlı olan türkcə sözlərə diqqət yetirək:

Ant “nigah sözləşməsi”

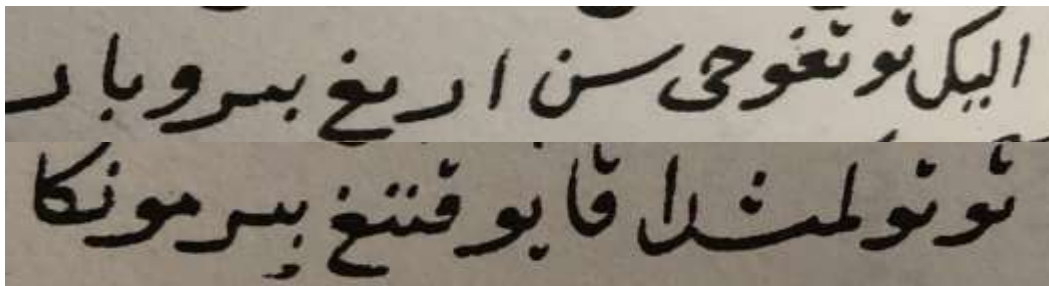

kerek oynap aysun kerek kirtülep

tüşer ant kıl azad haram ittifaq (1055)*

Qədim türkcədən “and” mənasında işlənən (uyğur mətnlərində “and” (6;17), DLT-də “and” (13;I, 116), “Müqəddimətül-ədab”da (19;35), “Orta Asiya Təfsiri”ndə (4;51), Əbu Həyyanda (8;22), “Qisəsül-ənbiya”da (10;334), “Nəhcül-fəradis”də (2;17) və s.) leksik vahidin bu əsərdə semantikasını genişləndərək “nigah sözləşməsi” anlamında istifadə olunduğunu görürük.

Bir ü bar “Allah”

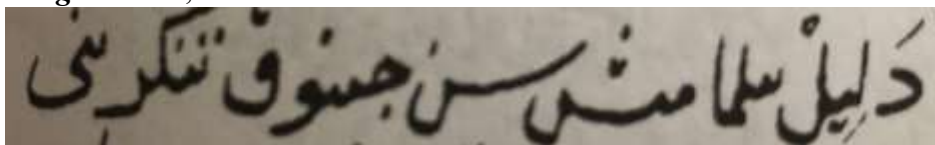
elig tutğuçı sen arıq bir ü bar

tutulmuşda kayu katıq bir munğa (3-4)

Bir ü bar “bir və var” (bir “tək olan” və bar “var olan”): Yaradanın təkliyinə və varlığına işarə edərək “Allah” mənasında işlədilmişdir.

Ümumiyyətlə, qədim türklərdə işlənən tanrı adları hələ orta əsr abidələrində *Allah* sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Yəni dinin strukturu dəyişsə də, inancın mahiyyəti olduğu kimi qalmışdır. Məhz buna görə *Tanrı* sözü müasir dövrümüzə qədər *Allah* kəlməsinin sinonimi kimi işlədilməkdədir. Qədim türkcədən gələn və “Muinül-mürid”də rast gəlinən *Tengri*, *İdi*, *Uqan* leksemləri də yuxarıdakı söylədiklərimizə misaldır:

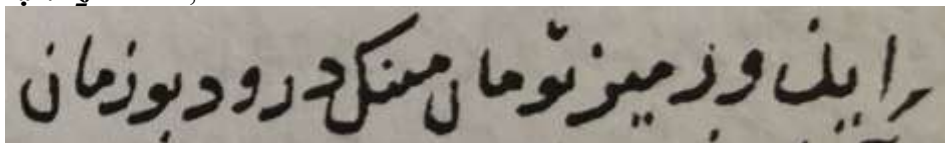
Tengri “Tanrı, Allah”

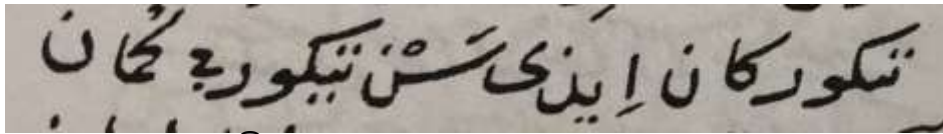
delil bilmemiş sen çınoq tengrini (168)

Tanrı kəlməsi qədim türkcədən müasir dövrümüzə qədər işlənən sözlərimizdəndir.

İdi / izi “Tanrı, sahib”

* Əsərin transkripsiyası Şeyh Şərəf Hivəcə Mu‘inü’l-Mürîd (Transkripsiyonlu metin. Dizin-tıpkıbasım). Hazırlayan: Ali Fehmi Karamanlıoğlu. İstanbul: Beşir Yayınevi, 2006-cı il nəşrindən alınmışdır.

ıdurmız tümen ming dürud bu zaman

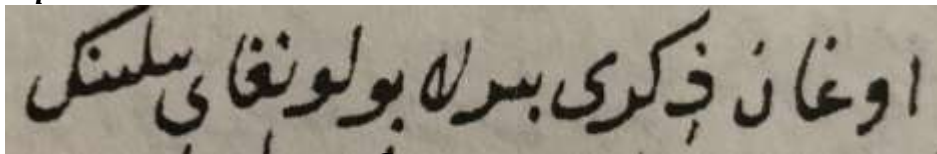
tigürgen idi sen tığur bi-güman (33-34)

İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbasındakı *zəl* hərfi (ذ) dışarısı {z / d} səsinə ifadə etdiyi üçün (müqyisə et: ingilis dilindəki th {ð}) transkripsiyalarda müxtəlif işarələrlə - d, d, z formalarında - göstərilir.

Mahmud Kaşğari *idi* lekseminin mənasını “ağa, sahib” kimi verdikdən sonra, sözün “Tanrı” semantikasında da işləndiyini qeyd etmişdir (13;I:152). Orxon abidələrində “sahib, əfəndi” (18;51), uyğur mətnlərində “sahib; bəy” (6;89) mənalarında işlənən bu söz XI əsrdən əlimizə gəlib çatan əsərlərdə “Tanrı” anlamında da işləndiyini gürürük. Belə ki, *ıdı* / *izi* leksemi “Qutadğı bilig”də “sahib, Tanrı” (7;23), “Müqəddimətül-ədəb”də “Tanrı” (19;74), “Qisəsül-ənbiya”da “sahib; Tanrı” (10;262), “Nəhcül-fəradis”də “sahib, yiyə; Allah” (2;182), İbn Mühənnada “sahib, yiyə; Yaradan, Tanrı” (17;98), Orta Asiya Təfsirində “sahib; Yaradan, Allah” (4;122) və s. mənalarında verilmişdir. Göründüyü kimi, qədim türkcədə yalnız “sahib, ağa” mənalarını ifadə edən söz islam dininin qəbulundan sonra yazılmış əsərlərdə “Tanrı, Allah” mənasında qarşımıza çıxmaqdadır.

Əbu Həyyan lüğətində sözün mənasını “Tanrı” olaraq vermiş, daha sonra isə belə bir məlumat yazmışdır: “Türk dillərində *zəl* hərfi yoxdur, yalnız bulqar türklərinin dilində var.. Digər türk dillərində *zəl* hərfi *ye* hərfinə çevrilir və *azak* (adək) yerinə *ayaq* işlənir” (8;14). Müasir Azərbaycan dilində işlənən “sahib” mənasındakı *yyə* leksemi sözü gedən *idi* kəlməsindən yaranmışdır.

Uqan “Tanrı”

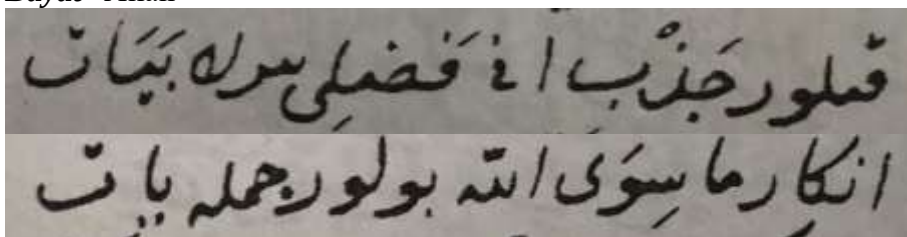

uğan zikri birle bulunğay tiling (159)

Uqan leksemi uyğur mətnlərində “Tanrı” (6;263), “Ətəbətül-həqayiq”də “kadir, Tanrı” (1;79), “Qisəsül-ənbiya”da “Allah, qadir” (10;666), “Bədai əl-lüğət”də “Allah” (3;100), Əbu Həyyanda “Tanrı” (8;17), “Orta Asiya Təfsiri”ndə “qüdrətli; Allah” (4;321) mənalarında qarşımıza çıxmaqdadır. Rəşid Rəhməti Arat araşdırdığı “Ətəbətül-həqayiq” kitabında *uqan* sözünün mənasını “müqtədir olan, qadir” olaraq göstərmiş və bu leksik vahid haqqında belə yazmışdır: “uyğur mətnlərində eyni mənada işlənmiş olduğunu gördüyümüz bu söz, türklər islamiyyəti qəbul etdikdən sonra, Allahın isimlərindən biri olan “əl Qədr”in türkcə qarşılığı olaraq işlədilməyə başlamışdır” (1;120).

“Tanrı, Allah” mənasını ifadə edən sölərdən biri də *Bayat* leksik vahididir.

Bayat “Allah”

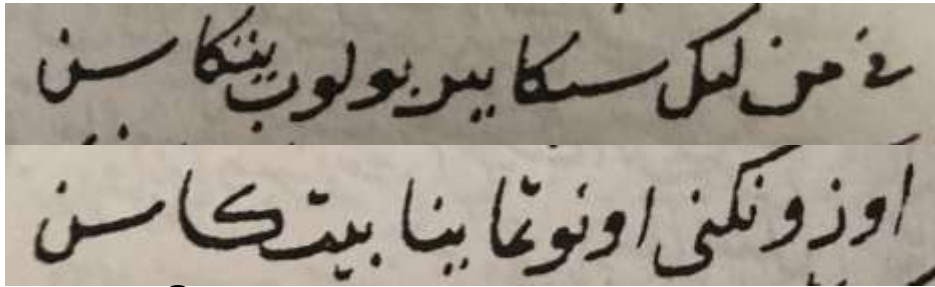
kılur cezb anı fazlı birle bayat

angar ma-siva'llah bolur cümle yat (1221-1222)

Orxon-Yenisey və uyğur mətnlərində *bayat* sözü işlənməmişdir. Mahmud Kaşğari bu leksemin qarşısında arguca “ulu tanrının adı” mənasını ifadə etdiyini yazmışdır (13;III,168). Orta əsr abidələrindən “Qutadğı bilig” (7;79), Ətəbətül-həqayiq (1;42), Orta Asiya Təfsirində (4;88) isə işlək leksemlərdəndir. XII əsrin türk alimlərindən Fəxrəddin Mübarəkşah “Şəcərəyi-Ənsab” əsərində bu dövrdə türk mənşəli *Allah* adlarının ərəb və fars dillərindəkinə nisbətən mənə fərqləri

göstərdiyini yazmışdır. Mübarəkşaha görə, türklər arasında işlənən *Allah* adları ərəb və fars dillərində aşağıdakı mənaları verməktədir: Tenqri – Allah, Ulu Tenqri – Xudavənd, İdi – Xudavənd, Bayat – İzid (12, 252).

Bit- “öldükdən sonra dirilmək”

ni menlik sang'a yir bulup yitke sen

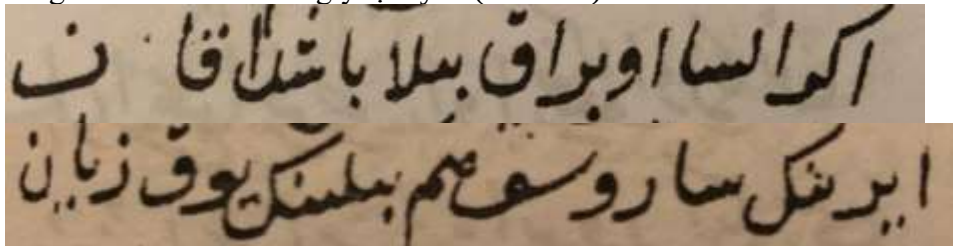
özünge unutma yana bitke sen (201-202)

Bit- / **büt-** feilinin yazılı abidələrimizdə həm “bitmək, sona gəlmək”, həm də “bitmək, yaranmaq” mənalarında işləndiyini görürük. Məsələn, uyğur mətnlərində “sona gəlmək, tamamlanmaq” (6;57), “Altın yaruk”da “tamamlanmaq, sona gəlmək” (14;91), anlamlarında qarşımıza çıxmaqdadır. Mahmud Kaşğaridə isə *büt-* feilinin bir neçə mənası vardır. Onlardan birinin qıpçaqca olduğu və aşağıdakı mənanı ifadə etdiyi qeyd olunmuşdur: “oğlan bütti= uşaq doğuldu. Hər hansı bir şey bitsə, doğulsa, yaradılsa, yenə belə deyilir” (13;II,290). Ola bilsin ki, “Muinül-mürid”də sözün abidələrdə işlənən hər iki mənası birləşdirilərək yuxarıdakı anlamda işlədilmişdir.

Obrak “həcəmət aləti”

eger alsa obrak bile başda qan

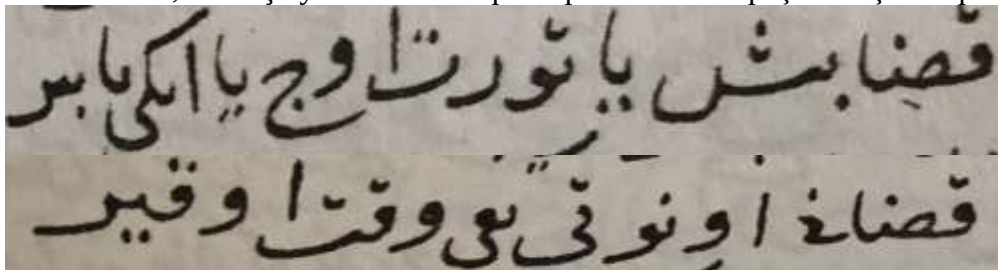
iring saru suw hem biling yok ziyan (313-314)

Obrak sözünün islamda əsas müalicə metodlarından olan qanalma prosesində istifadə edilən alət adını ifadə etməsi ehtimal olunsa da, digər yazılı abidələrdə sözün qeyd olunan mənasına rast gəlmədik. Mahmud Kaşğaridə *obrak* “yıpranmış, köhnəlmiş” mənasındadır (13;I,178).

Okı- “namaz qılmaq”

Okı- / **oku-** feili qədim türkcədən iki mənada işlənmişdir: 1) oxumaq; 2) çağırmaq, dəvət etmək (18;159), (7;359), (6;140), (13;III:359), (4;235) və s. “Muinül-mürid”də hər iki mənada işlənməklə bərabər, bir neçə yerdə “namaz qılmaq” mənasında qarşımıza çıxmaqdadır:

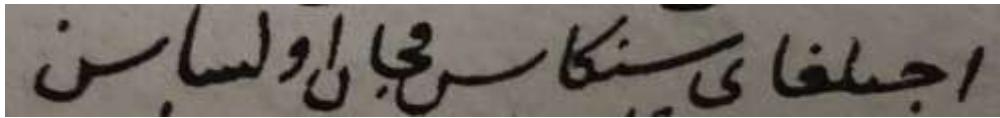

qaza biş ya tört üç ya ikki ya bir

qazanı unıttı taqı vakt oqır (637-638)

Sin “məzar”

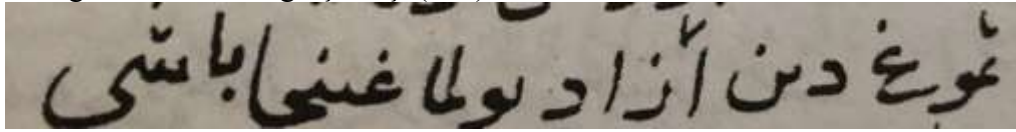
Açılğay sang'a sin kaçan ölse sen (252)

Müasir dövrdə arxaikləşən bu söz, demək olar ki, bütün dövrlərdə işlək olmuşdur.

Tamuğ “cəhənnəm”

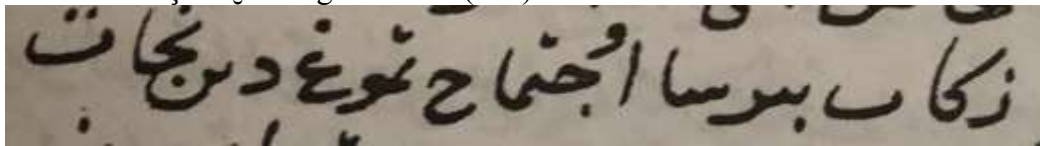
tamuğdın azad bolmağınca başı (180)

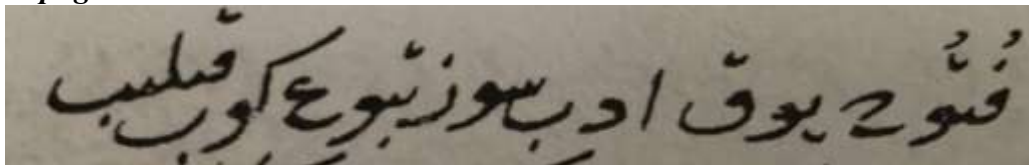
Qədim türkcədə işlək olan soqd mənşəli *tamu* / *tamuq* (11;125) və *uçtmağ* / *uştmağ* leksemliəri islam dinində də “cəhənnəm” və “cənnət” mənalarını ifadə etmişlər.

Uçtmağ / **uştmağ** “cənnət”

zekat birse uçtmağ tamuğdan necat (848)

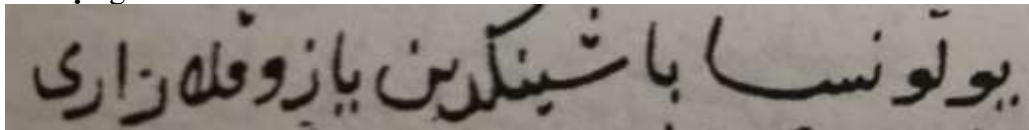

Tapuğ “ibadət”

fütuh yox edebsüz tapuğ köp kılıp (1178)

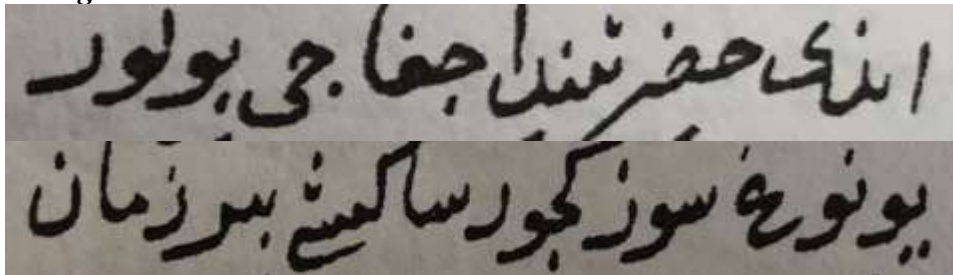
Yazuğ “günah”

yolunsa başıngdın yazuğlar arı (156)

Qədim türkcədə *yaz-* “səhv etmək, günah etmək”dir (18;310), (6;292), (7;250). Təbii ki, qədim türklərin səhv, günah anlayışı ilə islami günahlar arasında bəlli bir fərqlər vardır, lakin yenə də yeni bir din gəldiyi zaman, əski sözlər quruluşca eyni qalmış, mənası isə islam dininin qayda-qanunlarına uyğun olaraq işlədilmişdir.

Yunuğ “dəstəmaz”

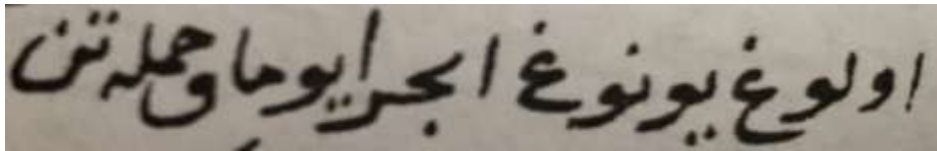

idi hazretinde cefaçı bolur

yunuğsuz keçürse kişi bir zaman (339-340)

Burada *yu-* feilindən *yun-* (müqayisə et: Azərbaycan dilində *yuyunmaq*), ondan da “dəstəmaz” mənasını ifadə edən *yunuq* sözü düzəldilmişdir. Mahmud Kaşğari *yun-* feilinin “yuyunmaq” mənası ilə birlikdə oğuzca “dəstəmaz almaq” anlamında işləndiyini göstərmişdir (13;III,64). “Muinül-mürəd”də maraqlı sözlərdən biri də boy dəstəmazı almaq üçün işlədilən *uluq yunuq* ifadəsidir:

uluğ yunuğ “qüsl, boy dəstəmazı”

uluğ yunuğ içre yumaq cümle ten (345)

“Muinül-mürid”dən misal çəkdiyimiz bu sözlər digər orta əsr türk yazılı abidələrimizdə də qarşımıza çıxmaqdadır. Göründüyü kimi, islamiyyətin yayılmasının ilk dövrlərində tanrıçılıqdan qalan bir çox dini terminlər, müəyyən bir müddət ərəb və fars mənşəli sözlərlə paralel olaraq işlənmişlər. Çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, din dəyişsə də, məfhumlar qalmaqdaydı və xalqa dini daha yaxşı başa salmaq üçün məhz xalqın anlaya biləcəyi sözlərə ehtiyac vardı. Bəzi hallarda isə yeni türkcə sözlər yaranırdı (*yunuq*, *uluq yunuq* kimi). Lakin nümunə gətirdiyimiz sözlərin bir çoxu zamanla arxaikləşərək dildən tamamilə çıxmışdılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arat R.R. Edib Ahmed b. Mahmud Yüknəki. Atebetü'l-Hakayık, 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
2. Ata A. Nehcü'l-Feradis. Uşmağların Açık Yolu / Cennetlerin Açık Yolu, III Dizin-Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
3. Боровков А. К. «Бада'и' ал-лугат» словарь Тали' Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1961.
4. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1963.
5. Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097-1231. Москва: «Наука», 1986.
6. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968.
7. Древнетюркский словарь. Ленинград: «Наука», 1969.
8. Əsirəddin Əbu Nəyyan əl-Əndəlusî. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərkətmə kitabı). Tərcümə edən: Ziya Bünyadov Bakı: “Azərnəşr”, 1992.
9. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. Ташкент: «Фан», 1978.
10. Kısas-ı Enbiya (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar), haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir ve Murat Küçük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
11. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. - Тюркологический сборник 1977, стр. 117-138. Москва: «Наука», 1981.
12. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1926. – www.academia.edu
13. Mahmud Kaşğari. Divanü Lüğat-it-Türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. I-IV cild, Bakı: Ozan, 2006.
14. Ölmez M. Altun Yaruk. III kitab (5-ci bölüm), Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1991.
15. VIII-XIII. yüzyıllar türk edebiyatı. Aysu Ata. Unite 6. Harezm-Altın Ordu Türkçesi ve edebiyatı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2011.
16. Şeyh Şeref Hvāce Mu‘inü'l-Mürid (Transkripsiyonlu metin. Dizin-tıpkıbasım). Hazırlayan: Ali Fehmi Karamanlıoğlu. İstanbul: Beşir Yayınevi, 2006.
17. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Lüğəti tərcümə edən, nəşrə hazırlayan, qeyd və şərhlərin müəllifi Tofiq Hacıyev. Bakı: “Bakı Slavyan Universiteti”, 2008.
18. Tekin T. Orhon Yazıtları, 4. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
19. Yüce N. Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin ‘Omar bin Muhmmmed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.

20. تورکجه اثرلر اسکی یازیلما خوارزمده Journal of Turkology 2 (2010): 315-346
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/18506/195001>

XÜLASƏ

İslamiyyətin qəbulundan sonra əlimizə gəlib çatan türk yazılı abidələrində din və dinin xalqa izah edilməsi kimi mövzular üstünlük təşkil edir. Əsas məqsəd islam dinini yeni qəbul etmiş və ya hələ qəbul etməmiş türklərə islamiyyəti başa salmaq idi. Buna görə də bəzi ərəb və fars dini terminlərinin türkcə qarşılığına ehtiyac vardı. Tarixən bu ehtiyacı qarşılamaq üçün əsasən üç yoldan istifadə edilmişdi: 1.Qədim türkcədə tanrıçılıqla bağlı terminlərin islam dininə uyğunlaşdırılaraq istifadəsi (uçmaq = cənnət, tamuq/tamu=cəhənnəm); 2.Yeni türk mənşəli sözlərin yaranması (yunuq “dəstəmaz”); 3.Leksemlərin semantikasının genişlənməsi (məsələn, idi/izi “sahib; Tanrı”). “Muinül-mürəd” əsərinin də əsas məqsədi yeni gələn dinin təməl qaydalarını, ibadətlərini türklərə öyrətmək, Quranı başa salmaq, cənnət və cəhənnəm, iman, zikr və başqa bu kimi mövzuları xalqın anlama biləcəyi sadə bir dillə ifadə etmək idi. Bunun üçün əsərdə qədim türkcədən gələn, inanclarla bağlı sözlərin islam dininə uyğunlaşdırılaraq istifadə edilməsinə rast gəlmək mümkündür. Məqalədə “Muinül-mürəd”də işlədilən bu tip leksemlər seçilərək digər türk yazılı abidələri ilə semantik baxımdan müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: İslam, “Muinül-mürəd”, türk abidələri, dini terminlər, türk mənşəli sözlər